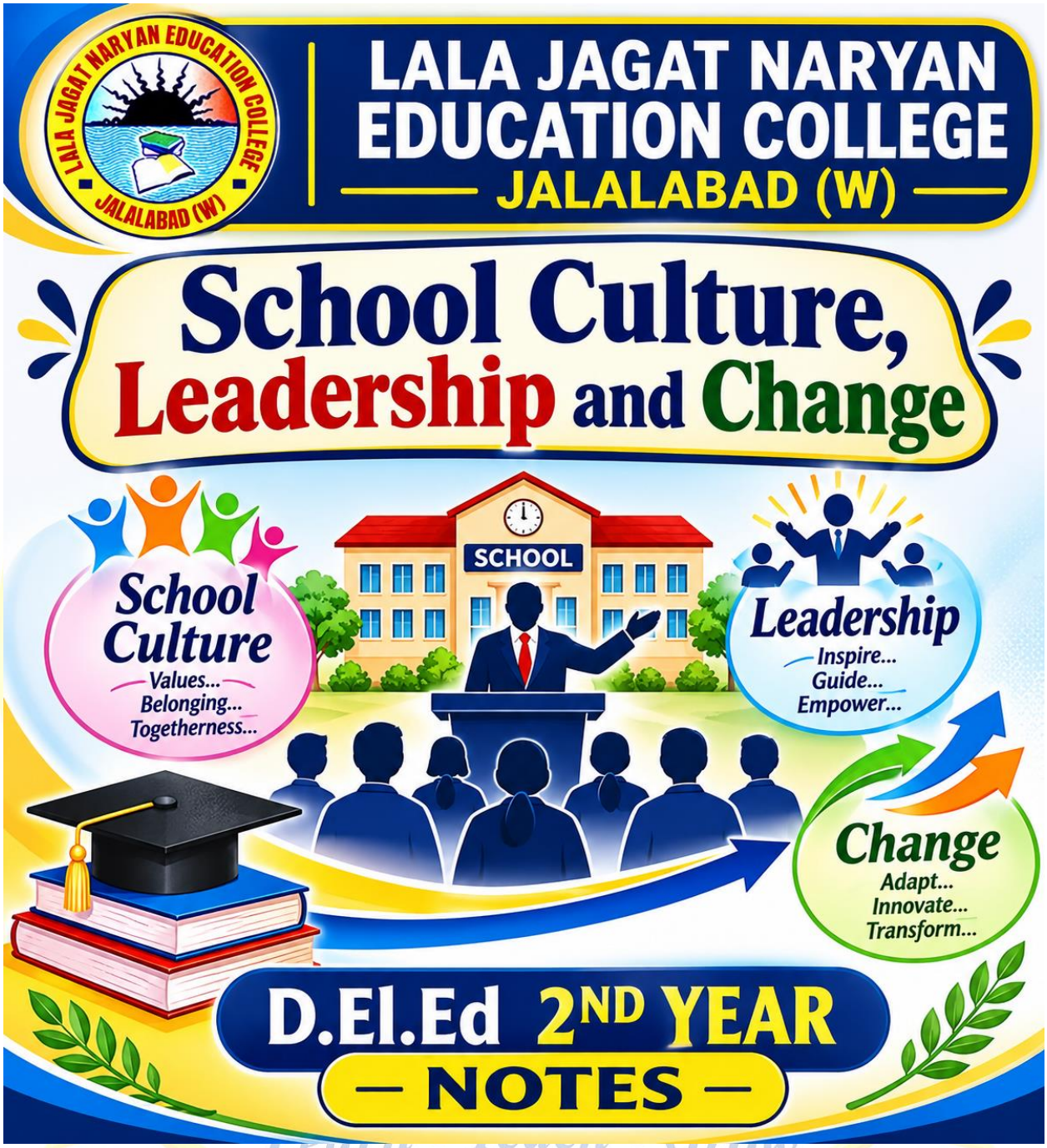

LALA JAGAT NARYAN EDUCATION COLLEGE
JALALABAD (W)
School Culture, Leadership and Change
SCHOOL
School Culture
Values...
Belonging...
Togetherness...
Leadership
Inspire...
Guide...
Empower...
Change
Adapt...
Innovate...
Transform...
D.El.Ed 2ND YEAR
— NOTES —

Unit 1: Structures and Processes of the Indian Education System •

Types of schools within different administration bodies • Roles and responsibilities of education functionaries: Centre (MHRD) and State level

• Relationships between school and community: Need and importance, Principle and techniques for establishing relations • Understanding and interpreting educational policies that impact schools: National Policy of Education, 1986, Revised NPE, 1992

• School culture and organization: Meaning of school culture and role of activities in the creation of school culture; Meaning and principles of school organization

Unit 2: School Effectiveness and School Standards

• School effectiveness: Meaning, Principles and assessment of school effectiveness

• Understanding and developing standards in education • Classroom management and the teacher, multiple learning levels in the classroom

• Lesson plan: Meaning, Need and Importance, Steps in lesson planning

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

• **Communication in the classroom: Meaning, Elements, Process, Barriers and Factors facilitating the effectiveness of communication**

Unit 3: Management, Educational Supervision and Inspection

• **School Management: Meaning, Nature, Scope of School Management**

• **Educational Supervision and inspection: Meaning, Difference between supervision and inspection, Principles, Methods/ Techniques of supervision, Defects in supervision and inspection, Suggestions for improving system of supervision and inspection.**

Unit 4: Teacher Education, School Leadership and Change facilitation in Education

• **Relevance of teacher Education: Pre-Service and In-Service Education**

• **Leadership: Meaning, Need and Importance, Characteristics, Development of leadership qualities among students; Administrative leadership; Pedagogical leadership; Team Leadership.**

• **Sarva Shiksha Abhiyan (SSA) Experience; Educational Facilities for girls, SC/ST/OBC, Disabled children**

• **Issues in educational and school reforms; Preparing for and facilitating change in education**

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਵਿਸ਼ਾ: ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ

UNIT–I: ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ

Structures and Processes of the Indian Education System

1. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਅਰਥ: ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ:

1. ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੂਲ: ਇਹ ਸਕੂਲ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਅਤੇ ਨਵੋਦਿਆ ਵਿਦਿਆਲਿਆ।
2. ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੂਲ: ਇਹ ਸਕੂਲ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਮਿਡਲ, ਹਾਈ ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
3. ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ: ਨਗਰ ਕੌਂਸਲ, ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
4. ਨਿੱਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਕੂਲ: ਇਹ ਸਕੂਲ ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
5. ਨਿੱਜੀ ਗੈਰ-ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਕੂਲ: ਇਹ ਸਕੂਲ ਆਪਣਾ ਖਰਚਾ ਖੁਦ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।
6. ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਸਕੂਲ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

7. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਕੂਲ: ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜਵਾਹਰ ਨਵੋਦਿਆ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਕੇਂਦਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਸਕੂਲ ਹੈ।

2. ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ

Roles and Responsibilities of Education Functionaries

ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ੳ) ਕੇਂਦਰੀ ਪੱਧਰ

ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ **MHRD (Ministry of Human Resource Development)** ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। **2020** ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ **Ministry of Education** ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ:

- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।
- ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

(ਅ) ਰਾਜ ਪੱਧਰ

ਰਾਜ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ:

- ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ: ਰਾਜ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਸਕੱਤਰ: ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ: ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ (DEO): ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਬਲਾਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ (BEO): ਬਲਾਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।
- ਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਕ: ਸਕੂਲ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਕ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਬਲਾਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3. ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ

Relationship between School and Community

ਅਰਥ

ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

1. ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਦਦ।
2. ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ।
3. ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਵਧਾਉਣਾ।
4. ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਾਉਣਾ।
5. ਸਥਾਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨਾ।
6. ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।
7. ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ।

ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

- ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ।
- ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ।
- ਸਮਾਨਤਾ।
- ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ।
- ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ।
- ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ।

ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ

- ਮਾਪੇ-ਅਧਿਆਪਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ।
- ਗ੍ਰਾਮ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ।
- ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਮੇਟੀ (SMC)।
- ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ।
- ਖੇਡ ਮੁਕਾਬਲੇ।
- ਸਫ਼ਾਈ ਮੁਹਿੰਮ।
- ਘਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ।
- ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ।

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਾਪੇ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਪੰਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

4. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 1986 ਅਤੇ ਸੋਧ 1992

National Policy of Education, 1986 and Revised NPE, 1992

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 1986 ਦਾ ਅਰਥ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ 1986 ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1. ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ।
2. ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।
3. ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿੱਖਿਆ ਸਹੂਲਤਾਂ।
4. ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।
5. ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ।
6. ਕਿੱਤਾਮੁਖੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।
7. ਨਵੋਦਿਆ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ।
8. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

1992 ਵਿੱਚ ਸੋਧ

1986 ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1992 ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ।

ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

- ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ।
- ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਪਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ।
- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਧਾਉਣਾ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ।
- ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕਬੋਰਡ ਵਰਗੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸਰੂਮ, ਬਲੈਕਬੋਰਡ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਵਧਾਉਣਾ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

5. ਸਕੂਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ

School Culture and Organization

ਸਕੂਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ

ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਿਯਮਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਵਿਹਾਰ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਕੂਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਸਵੇਰ ਦੀ ਸਭਾ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn to Teach Co...

- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਣਾ।
- ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗਾ।
- ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ।
- ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣਾ।
- ਸਫ਼ਾਈ ਮੁਹਿੰਮ।
- ਸਮੂਹਿਕ ਕੰਮ।
- ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਵੇਰ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ, ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਕੂਲ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਅਰਥ

ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ, ਸਾਧਨਾਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨਾ ਸਕੂਲ ਸੰਗਠਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਕੂਲ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

1. ਸਪਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼।
2. ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ।
3. ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ।
4. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ।
5. ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ।
6. ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ।
7. ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਚਾਰ।
8. ਲਚਕਤਾ।
9. ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

UNIT–I Mind Map

ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ

ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਕੇਂਦਰੀ, ਰਾਜ, ਨਿੱਜੀ, ਸਥਾਨਕ

ਸਿੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ

ਕੇਂਦਰ, ਰਾਜ, DEO, BEO

ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜ

ਮਾਪੇ, SMC, ਸਹਿਯੋਗ

ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ

NPE 1986, ਸੋਧ 1992

ਸਕੂਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ

ਸਭਾ, ਖੇਡਾਂ, ਤਿਉਹਾਰ

ਸਕੂਲ ਸੰਗਠਨ

ਉਦੇਸ਼, ਨਿਯਮ, ਪ੍ਰਬੰਧ

UNIT–II: ਸਕੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਿਆਰ

School Effectiveness and School Standards

1. ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਅਰਥ

ਸਕੂਲ ਦੀ ਉਹ ਸਮਰੱਥਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਿੱਖਿਆ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

1. **ਸਪਸ਼ਟ ਸਿੱਖਿਆ ਉਦੇਸ਼।**
2. **ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧਿਆਪਕ।**
3. **ਚੰਗੀ ਅਗਵਾਈ।**
4. **ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ।**
5. **ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਭਾਗੀਦਾਰੀ।**
6. **ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ।**
7. **ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ।**
8. **ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਲਾਂਕਣ।**

ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ

- **ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ।**
- **ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਜਾਂਚ।**
- **ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ।**
- **ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ।**
- **ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ।**
- **ਸਹਿ-ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ।**
- **ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ।**

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਾਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੰਗਾ

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ

Understanding and Developing Standards in Education

ਅਰਥ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਿਆਰ ਉਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪੱਧਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਿਆਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ

1. ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਮਿਆਰ।
2. ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਮਿਆਰ।
3. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ।
4. ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ।
5. ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ।
6. ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ।
7. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ।
8. ਸਮਾਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ।

ਮਿਆਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ

- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ।
- ਨਵੀਆਂ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ।
- ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਲੈਬ ਦੀ ਸਹੂਲਤ।
- ICT ਦੀ ਵਰਤੋਂ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਲਾਂਕਣ।
- ਸਕੂਲ ਦੀ ਨਿਯਮਿਤ ਸਮੀਖਿਆ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਲੈਬ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਦਾ ਹੈ।

3. ਕਲਾਸਰੂਮ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ

Classroom Management and the Teacher

ਅਰਥ

ਕਲਾਸਰੂਮ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਣ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਲਾਸਰੂਮ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

- ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ।
- ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ।
- ਪਾਠ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਸਿੱਖਣ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
- ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ।
- ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

ਕਲਾਸਰੂਮ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਣ ਪੱਧਰ

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਇੱਕ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਗਤੀ ਅਤੇ ਸਮਝ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਮੁੱਖ ਪੱਧਰ:

1. ਤੇਜ਼ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ: ਇਹ ਜਲਦੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
2. ਔਸਤ ਪੱਧਰ ਦੇ ਬੱਚੇ: ਇਹ ਆਮ ਗਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।
3. ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ, ਦੁਹਰਾਈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਜੋੜ ਜਲਦੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

4. ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ: ਅਰਥ, ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ

Lesson Plan: Meaning, Need and Importance

ਅਰਥ

ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਲਿਖਤੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ

1. ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।
2. ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਚਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।
4. ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।

5. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।
6. ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਦਮ

1. ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਪਾਠ ਦੀ ਚੋਣ।
2. ਪਿਛਲੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਂਚ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ।
4. ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ।
5. ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਚੋਣ।
6. ਸਿੱਖਿਆ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ।
7. ਪਾਠ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ।
8. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ।
9. ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ।
10. ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ

ਵੇਰਵਾ	ਉਦਾਹਰਨ
ਵਿਸ਼ਾ	ਗਣਿਤ
ਪਾਠ	ਜੋੜ
ਜਮਾਤ	ਤੀਜੀ
ਉਦੇਸ਼	ਜੋੜ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਣਾ
ਵਿਧੀ	ਉਦਾਹਰਨ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀ
ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ	ਚਾਰਟ, ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ
ਮੁਲਾਂਕਣ	ਜੋੜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

5. ਕਲਾਸਰੂਮ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ

Communication in the Classroom

ਅਰਥ

ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਤੱਤ

1. ਭੇਜਣ ਵਾਲਾ (Sender)।
2. ਸੰਦੇਸ਼ (Message)।
3. ਮਾਧਿਅਮ (Medium)।
4. ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (Receiver)।
5. ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ (Feedback)।

ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਅਧਿਆਪਕ (Sender)

ਸੰਦੇਸ਼ (Message)

ਮਾਧਿਅਮ (ਬੋਲਣਾ, ਚਾਰਟ, ਬੋਰਡ)

ਵਿਦਿਆਰਥੀ (Receiver)

ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ (Feedback)

ਸੰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ

- ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ।
- ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ।
- ਡਰ ਅਤੇ ਝਿਜਕ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

- ਧਿਆਨ ਦੀ ਘਾਟ।
- ਮੁਸ਼ਕਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ।
- ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀ।

ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ

- ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ।
- ਸਪਸ਼ਟ ਆਵਾਜ਼।
- ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਚਾਰਟ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਮੌਕਾ।
- ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ।
- ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇਣਾ।
- ਦੋਸਤਾਨਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਣਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਅਧਿਆਪਕ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਚਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

UNIT–II Mind Map

ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਮਿਆਰ

ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ

ਉਦੇਸ਼, ਨਤੀਜੇ, ਮੁਲਾਂਕਣ

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਿਆਰ

ਗੁਣਵੱਤਾ, ਸਹੂਲਤਾਂ

ਕਲਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧਨ

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਵੱਖਰੇ ਪੱਧਰ

ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ

ਉਦੇਸ਼, ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਮੁਲਾਂਕਣ

ਸੰਚਾਰ

ਭੇਜਣ ਵਾਲਾ, ਸੰਦੇਸ਼, ਪ੍ਰਾਪਤਕਰਤਾ

ਰੁਕਾਵਟਾਂ

ਸ਼ੋਰ, ਭਾਸ਼ਾ, ਡਰ

UNIT–III: ਪ੍ਰਬੰਧਨ, ਵਿਦਿਅਕ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ

Management, Educational Supervision and Inspection

1. ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ: ਅਰਥ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰ

School Management: Meaning, Nature and Scope

ਅਰਥ

ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਵਿੱਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਕੂਲ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸੁਚਾਰੂ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature)

1. ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ: ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ: ਇਹ ਕੰਮ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
3. ਸਹਿਯੋਗੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ: ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਕ, ਅਧਿਆਪਕ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਮਾਪੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
4. ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ: ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।
5. ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ: ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ: ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦਾ ਖੇਤਰ (Scope)

1. ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ

- ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਯੋਜਨਾ।
- ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ।
- ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ।
- ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ।

2. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ

- ਦਾਖਲਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ।
- ਰਿਕਾਰਡ ਅਤੇ ਰਜਿਸਟਰ।
- ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ।
- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ।

3. ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧਨ

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

- ਸਕੂਲ ਦੇ ਬਜਟ ਦੀ ਤਿਆਰੀ।
- ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ।
- ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ।

4. ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ

- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ।
- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ।
- ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ।
- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ।

5. ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ

- ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ।
- ਕਲਾਸਰੂਮ।
- ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ।
- ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ।
- ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਪਖਾਨੇ।

6. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਲਿਆਣ

- ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ।
- ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ।
- ਖੇਡਾਂ।
- ਮਿਡ-ਡੇ ਮੀਲ।
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਕੂਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਕ ਸਾਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਸਕੂਲ ਦੇ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਹੈ।

2. ਵਿਦਿਅਕ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ

Educational Supervision and Inspection

(ੳ) ਵਿਦਿਅਕ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਾ ਅਰਥ (Supervision)

ਵਿਦਿਅਕ ਨਿਗਰਾਨੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ, ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ।

ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼:

1. ਅਧਿਆਪਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ।
2. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣਾ।
3. ਨਵੀਆਂ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰਨਾ।
5. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧਾਉਣਾ।
6. ਸਕੂਲ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ।

(ਅ) ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਅਰਥ (Inspection)

ਨਿਰੀਖਣ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਕੰਮਾਂ, ਅਧਿਆਪਨ, ਰਿਕਾਰਡ, ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼:

- ਸਕੂਲ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ।
- ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ।
- ਰਿਕਾਰਡ ਦੀ ਜਾਂਚ।
- ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਣਨਾ।
- ਕਮੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ।
- ਸਕੂਲ ਦੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ।

3. ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਆਧਾਰ	ਨਿਗਰਾਨੀ (Supervision)	ਨਿਰੀਖਣ (Inspection)
ਅਰਥ	ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ	ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ
ਉਦੇਸ਼	ਅਧਿਆਪਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ	ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਜਾਂਚ
ਸੁਭਾਅ	ਸਹਿਯੋਗੀ	ਜਾਂਚ-ਆਧਾਰਿਤ
ਸੰਬੰਧ	ਦੋਸਤਾਨਾ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ	ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ
ਕੇਂਦਰ	ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ	ਸਕੂਲ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕੰਮ
ਨਤੀਜਾ	ਸੁਝਾਅ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ	ਰਿਪੋਰਟ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਾਰਵਾਈ

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਸਕੂਲ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰੀਖਣ ਹੈ।

4. ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

1. ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ: ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ।

2. ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ: ਨਿਗਰਾਨੀ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ: ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਏ ਜਾਣ।
4. ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ: ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਤਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ: ਹਰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
6. ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ: ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਗਲਤੀਆਂ ਲੱਭਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ।

5. ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ

1. ਕਲਾਸਰੂਮ ਨਿਰੀਖਣ: ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਅਧਿਆਪਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।
2. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੁਲਾਕਾਤ: ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
3. ਸਮੂਹਿਕ ਮੀਟਿੰਗ: ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਵਰਕਸ਼ਾਪ: ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
5. ਸੈਮੀਨਾਰ: ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
6. ਸਵੈ-ਮੁਲਾਂਕਣ: ਅਧਿਆਪਕ ਆਪਣੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ।
7. ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਪਾਠ: ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6. ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਦੋਸ਼

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

- ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ਼ ਰਸਮੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਣ ਜਾਣਾ।
- ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਰਵੱਈਆ।
- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਮਿਲਣਾ।
- ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਅਨਿਯਮਿਤ ਹੋਣਾ।
- ਪੱਖਪਾਤ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ।
- ਬੇਲੋੜੀ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ।
- ਸੁਝਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਮਲ ਨਾ ਕਰਨਾ।
- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ।

7. ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਸੁਝਾਅ

1. ਨਿਗਰਾਨੀ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।
2. ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।
3. ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
4. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।
5. ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
6. ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾਵੇ।
7. ਨਿਰੀਖਣ ਰਿਪੋਰਟ 'ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
8. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
9. ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਧਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਨਿਗਰਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਮਾਡਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

UNIT–III Mind Map

ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਨਿਗਰਾਨੀ

ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ

ਅਰਥ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਖੇਤਰ

ਨਿਗਰਾਨੀ

ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ, ਸਹਿਯੋਗ

ਨਿਰੀਖਣ

ਜਾਂਚ, ਰਿਪੋਰਟ

ਸਿਧਾਂਤ

ਲੋਕਤੰਤਰੀ, ਵਿਗਿਆਨਕ

ਤਕਨੀਕਾਂ

ਮੀਟਿੰਗ, ਵਰਕਸ਼ਾਪ, ਪਾਠ

ਸੁਧਾਰ

ਸਿਖਲਾਈ, ਸੁਝਾਅ, ਸਹਿਯੋਗ

UNIT–IV: ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਕੂਲ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ

Teacher Education, School Leadership and Change Facilitation in Education

1. ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ

Relevance of Teacher Education

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਅਰਥ

ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਗਿਆਨ, ਹੁਨਰ, ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਹੀ ਰਵੱਈਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਯੋਗ, ਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

1. ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਹੁਨਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।
2. ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਧਾਉਣਾ।
3. ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
4. ਕਲਾਸਰੂਮ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸਿੱਖਣਾ।
5. ਨਵੀਆਂ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ।
6. ਤਕਨੀਕੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ।
7. ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ।
8. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ।

ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

(ੳ) ਸੇਵਾ-ਪੂਰਵ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ (Pre-Service Education)

ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਸੇਵਾ-ਪੂਰਵ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

- ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ।
- ਬਾਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ।
- ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਅਧਿਆਪਨ ਅਭਿਆਸ।
- ਕਲਾਸਰੂਮ ਪ੍ਰਬੰਧਨ।
- ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਸਿਖਲਾਈ।

ਉਦਾਹਰਨ: D.El.Ed ਅਤੇ B.Ed ਕੋਰਸਾਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਅਧਿਆਪਨ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸੇਵਾ-ਕਾਲੀਨ ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ (In-Service Education)

ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਹੁਨਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨੂੰ ਸੇਵਾ-ਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ:

- ਨਵੇਂ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ।
- ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਅਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰ।
- ICT ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ।
- ਨਵੀਆਂ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ।
- ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ।
- ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿੱਖਣ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਡਿਜੀਟਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੇਵਾ-ਪੂਰਵ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਆਧਾਰ	ਸੇਵਾ-ਪੂਰਵ	ਸੇਵਾ-ਕਾਲੀਨ
ਸਮਾਂ	ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ	ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ
ਉਦੇਸ਼	ਅਧਿਆਪਕ ਬਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ	ਮੌਜੂਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ
ਭਾਗੀਦਾਰ	ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ	ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਅਧਿਆਪਕ
ਵਿਧੀ	ਕੋਰਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ	ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਅਤੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ
ਉਦਾਹਰਨ	B.Ed, D.El.Ed	ਰਿਫਰੈਸ਼ਰ ਕੋਰਸ

2. ਅਗਵਾਈ (Leadership): ਅਰਥ, ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ

ਅਰਥ

ਅਗਵਾਈ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ, ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਂਝੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ

1. ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
2. ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
3. ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।
4. ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ।
5. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
6. ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।
7. ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow

ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਆਗੂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

- ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ।
- ਇਮਾਨਦਾਰੀ।
- ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ।
- ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੁਭਾਅ।
- ਚੰਗਾ ਸੰਚਾਰ।
- ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ।
- ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ।
- ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ।
- ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ।
- ਧੀਰਜ।

3. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

Development of Leadership Qualities among Students

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਗੁਣ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਤਰੀਕੇ

1. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੌਂਸਲ ਬਣਾਉਣਾ।
2. ਕਲਾਸ ਮਾਨੀਟਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇਣਾ।
3. ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਕਰਵਾਉਣਾ।
4. ਖੇਡ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾਉਣਾ।
5. ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਵਾਉਣਾ।
6. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣਾ।
7. ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

8. ਫ਼ੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕਲਾਸ ਮਾਨੀਟਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਗੁਣ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

4. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਗਵਾਈ (Administrative Leadership)

ਅਰਥ

ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਗਵਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਗਵਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਕੰਮ

- ਸਕੂਲ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਵੰਡਣਾ।
- ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।
- ਸਕੂਲ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ।
- ਵਿੱਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ।
- ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ।
- ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਕੂਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਕ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਸਿੱਖਿਆਤਮਕ ਅਗਵਾਈ (Pedagogical Leadership)

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਅਰਥ

ਸਿੱਖਿਆਤਮਕ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਅਰਥ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਕੰਮ

1. ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਧਾਉਣਾ।
2. ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ।
3. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਸਿਖਾਉਣਾ।
4. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਣ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ।
5. ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ।
6. ਅਧਿਆਪਨ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਕ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਰਟ ਬੋਰਡ, ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. ਟੀਮ ਅਗਵਾਈ (Team Leadership)

ਅਰਥ

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਗੂ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੂਹ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਲੈ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਟੀਮ ਅਗਵਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

- ਸਮੂਹਿਕ ਫ਼ੈਸਲੇ।
- ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

- ਕੰਮ ਦੀ ਸਹੀ ਵੰਡ।
- ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ।
- ਚੰਗਾ ਸੰਚਾਰ।
- ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ।
- ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਮਿਲ ਕੇ ਹੱਲ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮੁੱਖ ਅਧਿਆਪਕ, ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੀਮਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

7. ਸਰਵ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ (Sarva Shiksha Abhiyan – SSA)

ਅਰਥ

ਸਰਵ ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਨ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 2001 ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ।

SSA ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼

1. **ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਦਿਵਾਉਣਾ।**
2. **ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਬਣਾਉਣਾ।**
3. **ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਾਉਣਾ।**
4. **ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।**

ASHISH KUMAR
SSA JUNIOR ENGLISH
Learn • Teach • Grow

5. SC/ST ਅਤੇ ਪਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣਾ।
6. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ।
7. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ।

SSA ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੰਮ

- ਨਵੇਂ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣਾ।
- ਵਾਧੂ ਕਲਾਸਰੂਮ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸਿਖਲਾਈ।
- ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਖਾਨੇ ਅਤੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ।
- ਮੁਫ਼ਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਤਾ।
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ।
- ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ।

SSA ਦਾ ਅਨੁਭਵ (Experience):

SSA ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਮਿਲੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ।

ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਵਰਗੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੋਟ: SSA ਨੂੰ 2018–19 ਤੋਂ ਸਮਗ੍ਰ ਸਿੱਖਿਆ (Samagra Shiksha) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰੀ-ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮੁੱਚੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

8. ਲੜਕੀਆਂ, SC/ST/OBC ਅਤੇ ਅਪੰਗ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸਹੂਲਤਾਂ

Educational Facilities for Girls, SC/ST/OBC and Disabled Children

ਸਿੱਖਿਆ ਹਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

(ੳ) ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਸਹੂਲਤਾਂ

- ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਪਖਾਨੇ।
- ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ।
- ਮੁਫ਼ਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ।
- ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਕੂਲੀ ਵਾਤਾਵਰਣ।
- ਸਾਈਕਲ ਜਾਂ ਆਵਾਜਾਈ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣ।
- ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ।
- ਮਹਿਲਾ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸਕੂਲ ਤੱਕ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਹੂਲਤ ਦੇਣਾ।

(ਅ) ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ (SC) ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ

- ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ।
- ਮੁਫ਼ਤ ਕਿਤਾਬਾਂ।
- ਹੋਸਟਲ ਦੀ ਸਹੂਲਤ।
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੋਚਿੰਗ।
- ਦਾਖਲੇ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

- ਭੇਦਭਾਵ ਰਹਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ।

(ਏ) ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀਆਂ (ST) ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ

- ਆਦਿਵਾਸੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣਾ।
- ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ।
- ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ।
- ਮੁਫ਼ਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ।
- ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ।
- ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਸਹੂਲਤ।

(ਸ) ਹੋਰ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ (OBC) ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ

- ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ।
- ਫੀਸ ਵਿੱਚ ਰਾਹਤ, ਜਿੱਥੇ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇ।
- ਹੋਸਟਲ ਦੀ ਸਹੂਲਤ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ।
- ਮੁਫ਼ਤ ਅਧਿਐਨ ਸਮੱਗਰੀ, ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ।

(ਹ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜਾਂ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ

- ਰੈਂਪ ਅਤੇ ਰੇਲਿੰਗ।
- ਪਹੁੰਚਯੋਗ ਪਖਾਨੇ।
- ਬ੍ਰੇਲ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ।
- ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਾਧਨ।
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ।
- ਸਹਾਇਕ ਤਕਨੀਕ।
- ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾ।
- ਸਮਾਵੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵ੍ਹੀਲਚੇਅਰ ਵਰਤਣ ਵਾਲਾ ਬੱਚਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਰੈਂਪ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚਯੋਗ ਕਲਾਸਰੂਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

9. ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

Issues in Educational and School Reforms

ਅਰਥ

ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਸੁਧਾਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

1. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ।
2. ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ।
3. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ।
4. ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ।
5. ਡਿਜੀਟਲ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ।
6. ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣਾ।
7. ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ।
8. ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ।
9. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ।
10. ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਡਿਜੀਟਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੀ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

10. ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਬਣਾਉਣਾ

Preparing for and Facilitating Change in Education

ਅਰਥ

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ, ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਲੋੜ

- ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਧਾਉਣਾ।
- ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ।
- ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।
- ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਹੁਨਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ।

ਬਦਲਾਅ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਕਦਮ

1. ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ।
2. ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ।
3. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ।
4. ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ।
5. ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ।
6. ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ।
7. ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ।
8. ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ।

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਆਸਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ

- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਬਦਲਾਅ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ।
- ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਟੀਮ ਵਰਕ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ।
- ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਧਾਉਣਾ।
- ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਾਧਨ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣਾ।
- ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣਾ।
- ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਣਾ।
- ਨਿਯਮਿਤ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨਾ।

ਉਦਾਹਰਨ: ਜੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਰਟ ਕਲਾਸਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਲ ਬੋਰਡ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਫਿਰ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

UNIT–IV Mind Map

ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਅਗਵਾਈ

ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ

Pre-Service, In-Service

ਅਗਵਾਈ

ਅਰਥ, ਮਹੱਤਤਾ, ਗੁਣ

ਅਗਵਾਈ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ, ਸਿੱਖਿਆਤਮਕ, ਟੀਮ

ASHISH KUMAR Assistant Professor Learn • Teach • Grow

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਗਵਾਈ

ਮਾਨੀਟਰ, ਕੌਂਸਲ, ਖੇਡਾਂ

SSA

ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਮਾਨਤਾ

ਸਿੱਖਿਆ ਸਹੂਲਤਾਂ

ਲੜਕੀਆਂ, SC/ST/OBC, CWSN

ਸਿੱਖਿਆ ਸੁਧਾਰ

ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ

ਬਦਲਾਅ

ਯੋਜਨਾ, ਸਿਖਲਾਈ, ਮੁਲਾਂਕਣ

ਚਾਰੇ ਯੂਨਿਟਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਦੁਹਰਾਈ (Quick Revision)

ਯੂਨਿਟ	ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ
Unit–I	ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, NPE 1986, 1992, ਸਕੂਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ
Unit–II	ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਿਆਰ, ਕਲਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧਨ, ਪਾਠ ਯੋਜਨਾ, ਸੰਚਾਰ
Unit–III	ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਬੰਧਨ, ਵਿਦਿਅਕ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ
Unit–IV	ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਅਗਵਾਈ, SSA, ਸਮਾਵੇਸ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੁਧਾਰ

ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਝਾਅ

ਹਰ ਲੰਬੇ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖੋ:

1. **ਭੂਮਿਕਾ (Introduction)**
2. **ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (Meaning and Definition)**
3. **ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics)**
4. **ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ (Need and Importance)**
5. **ਉਦਾਹਰਨ (Example)**
6. **ਸਿੱਟਾ (Conclusion)**

ਖ਼ਾਸ ਤਿਆਰੀ: ਹਰ ਯੂਨਿਟ ਦੇ Mind Maps ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਾਰਟ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾਓ। ਇਸ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣੇਗਾ।

ASHISH KUMAR
Assistant Professor
Learn • Teach • Grow